

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ У СУДІ

В.І. ЯРОШЕНКО

Психологічні особливості розгляду кримінальних справ в суді визначаються шляхом дослідження відповідних характеристик учасників судового процесу та їх взаємовідносин, що починається з підготовчої частини судового засідання, який є початковим етапом судового розгляду. В ній суд і всі учасники судового розгляду вирішують питання про можливість переходу до наступного етапу судового розгляду — судового слідства.

Від того, як проведена підготовча частина, залежить правильне вирішення справи; охорона прав учасників судового засідання; додержання процесуальних гарантій.

Наступним етапом є відкриття судового засідання, яке оголошує головуючий і повідомляє, яка справа розглядатиметься. Потім зазначає, хто з'явився до суду і хто ні, і з якої причини. У представників громадськості суд перевіряє їх повноваження і вирішує питання про їх допуск, про що виносить постанову. Якщо є перекладач, то головуючий роз'яснює йому його обов'язки та відповідальність за свідомо неправильний переклад. У випадках неявки окремих учасників вирішується питання про можливість розгляду справи за їх відсутності. Важливим моментом для визначення психологічних особливостей підсудного є встановлення його особи. При цьому переслідуються мета встановлення істини у справі, індивідуалізації покарання та прийняття виховних і профілактичних заходів, щоб притягти до відповідальності ту особу, яка вчинила злочин, а не якусь іншу. Суд відповідно до ст. 286 КПК з'ясовує прізвище, ім'я, по батькові, місце, рік, місяць і дату народження, місце проживання, заняття, сімейний стан та інші необхідні дані, що стосуються його особи. Для цього опитується підсудний і розглядаються відповідні документи. Дані, що стосуються особи підсудного, можуть також уточнюватися і в ході судового слідства.

На практиці буває нелегко встановити особу підсудного: іноді проводиться велика і копітка робота шляхом складних досліджень, яку в суді провести неможливо. В такому випадку справа повертається на додаткове розслідування.

Ярошенко Володимир Іванович — голова Кіровського районного суду м. Кіровограда, голова Ради суддів Кіровоградської області, заслужений юрист України.

Після встановлення особи підсудного головуючий з'ясовує, коли підсудному було вручено копію обвинувального висновку.

Якщо підсудному зазначений документ не вручався або вручений у строк, менший, ніж за три дні до розгляду справи, то судовоє розслідування відкладається, не менш як на три дні для його вручення і ознайомлення.

Ст. 286 КПК передбачає також можливість розгляду справи і при несвоєчасному врученні зазначеного документа, якщо про це з власної ініціативи, добровільно проситиме підсудний.

Однак закон не диференціює строк для ознайомлення з обвинувальним висновком залежно від обсягу, складності справи, освіти та стану здоров'я підсудного або інших причин, які можуть не дозволити йому за три дні повністю ознайомитися з відповідним документом.

Тому доцільно внести зміни до КПК України щодо збільшення строків вручення та ознайомлення обвинувачуваного з обвинувальним висновком.

Після встановлення особи підсудного і виконання інших дій головуючий оголошує склад суду, прокурора, представників громадськості, перекладача, експерта, спеціаліста, секретаря і роз'яснює підсудному та іншим учасникам судового розгляду їх право на відвод.

Суддя, якому заявлено відвід, має право дати відповідні пояснення. Ці пояснення у виняткових випадках, наприклад, якщо підстави для відводу стосуються інтимних сторін його життя, заслуховуються судом у закритому судовому засіданні.

Закон не вимагає, щоб суд обов'язково з'ясовував думку учасників судового розгляду про відвід суддів.

Питання про відвід в усіх випадках вирішується в нарадчій кімнаті. Якщо справа розглядається суддею одноособово, то питання про відвід вирішується головою суду.

Підстави для відводу передбачені ст. 54, 55 КПК, спрямовані на те, щоб справа була розглянута всебічно, повно і об'єктивно, з урахуванням усіх обставин, зокрема й психологічних особливостей. Судді, прокурор, експерт та інші, передбачені законом учасники, не повинні бути прямо або опосередковано зацікавлені в справі.

Головуючий особисто роз'яснює підсудному його права, а також права, обов'язки громадському обвинувачу і громадському захиснику, передбачені у відповідних статтях КПК.

Роз'яснення прав учасникам процесу має бути не формальним, здійснене скороговіркою, а повним, точним, зрозумілим, для того, щоб учасник мав можливість скористатися своїми правами.

За роз'ясненням прав відповідно до ст. 296 КПК суд заслуховує та вирішує клопотання учасників судового процесу.

Конкретні, обґрунтовані клопотання задовольняються не залежно від затрат часу для їх розв'язання. На завершення підготовчої частини на всі клопотання суд виносить мотивовану ухвалу (постанову), вислухавши думку прокурора та інших учасників судового розгляду.

Суд не має права залишити клопотання невинуваченом або відкласти його вирішення на кінець судового процесу.

Але клопотання про виклик додаткових свідків, експертів і виступання нових доказів суд може розглянути в процесі судового слідства.

Після закінчення підготовчої частини розгляду кримінальної справи суд переходить до головної частини судового засідання — судового слідства, що починається з читання обвинувального висновку.

У процесі судового слідства суд за участі всіх учасників судового засідання досліджує і перевіряє всі зібрані в справі докази, на підставі яких виносяться судовий вирок або приймається інше рішення, передбачене законом.

Саме в судовому слідстві зосереджуються основні зусилля суду і учасників процесу в установленні істини.

Судове слідство складається не лише з допитів обвинуваченого, свідків, потерпілих та інших осіб, а також з впізнання, призначення експертизи, огляду речових доказів в суді чи на місці їх знаходження, документів, зібраних або складених при попередньому розслідуванні.

Закон не забороняє суду в проведенні й інших процесуальних дій, якщо це можливо, в межах судового засідання.

Судове слідство не зводиться до формальної перевірки матеріалів і доказів, одержаних при проведенні попереднього розслідування.

Ретельно, всебічно, по-новому здійснюється дослідження наявних у справі доказів і тих, які одержані додатково за власною ініціативою суду або за клопотанням учасників судового розгляду.

Отже значення судового слідства полягає в тому, що у суду, прокурора та інших учасників судового розгляду і у публіки безпосередньо формується внутрішнє переконання про винність чи невинність підсудного.

В статті 323 КПК України зазначається, що суд виносить вирок лише на підставі доказів, перевірених в судовому засіданні. Крім того, судове слідство дає можливість суду перевірити законність дій, проведених на попередньому розслідуванні, і прийняти обґрунтоване рішення.

З опитаних 386 народних суддів та інших членів судового процесу 74 % заявили, що найчастіше стосовно інших етапів судового розгляду, виявляли порушення та помилки органів розслідування саме в судовому слідстві.

Судове слідство, як і все судочинство, має вагоме значення у визначенні психологічних особливостей при розгляді кримінальних справ.

Присутні переконуються у невідворотності відповідальності за вчинені злочини, оцінюють діяльність не лише суду, прокурора, а і органів розслідування, оскільки вже на початку судового слідства зачитується обвинувальний висновок, складений при попередньому розслідуванні. Закон не дозволяє скорочувати текст цього документа або переказувати його зміст при оголошенні.

Стаття 297 КПК не передбачає, хто саме повинен зачитувати обвинувальний висновок. На практиці цей висновок зачитує головуючий.

Деякі процесуалісти пропонують, щоб обвинувальний висновок зачитував секретар і у присутніх не склалося враження, що головуючий висловлює свій погляд про винність підсудного, приєднуючись до обвинувального висновку.

Проте, ми вважаємо, що обвинувальний висновок — це претензії держави до звинуваченого, і ці претензії в судовому засіданні повинен пред'являти прокурор, оголошуючи обвинувальний висновок. Тому в ст. 297 КПК України необхідно внести зміни: "Судове слідство починається з читання прокурором обвинувального висновку".

Якщо обвинувальний висновок оголошує головуючий, то це є не що інше, як пред'явлення претензій до звинуваченого з боку суду, і тому довіра до такого суду знижується.

У судовому засіданні доцільно оголошувати лише резолютивну частину обвинувального висновку, оскільки підсудний ознайомлений із матеріалами кримінальної справи та обвинувальним висновком, а в резолютивній частині викладається суть пред'явленого обвинувачення.

Таким чином, права обвинуваченого будуть дотримані. А якщо державного обвинувача немає, то це повинен робити секретар судового засідання. У випадку клопотання однієї з сторін обвинувальний висновок оголошується повністю.

Після оголошення обвинувального висновку головуючий роз'яснює суть обвинувачення і запитує, чи зрозуміле воно обвинуваченим, чи визнають вони себе винними і чи бажають давати показання. Якщо у справі заявлено цивільний позов, то головуючий також з'ясовує у підсудного і цивільного відповідача, чи визнають вони позов.

Підсудний і відповідач не можуть бути позбавлені можливості мотивувати свою відповідь.

Далі розпочинається дослідження доказів. Головуючий з врахуванням думки учасників судового розгляду встановлює постановою суду порядок та послідовність дослідження конкретних доказів у справі.

При цьому враховуються конкретні обставини справи і позиція підсудного щодо своєї вини у вчиненні злочину.

Практика показує, що коли підсудний визнає себе винним, дослідження справи починається з його допиту, а коли не визнає, то — з допиту свідків та дослідження інших доказів, а потім допитується підсудний.

Наприклад, доцільно допитати підсудного першим, якщо він, хоча і не визнає себе винним, але на підтвердження своєї невинності наводить розгорнуті доводи про це.

Суд, знаючи ці доводи, може краще спрямувати свої зусилля на з'ясування істотних обставин справи і не повертатися до нього, коли підсудний буде допитаний в кінці судового слідства.

Допит підсудного в кінці слідства може також призвести до порушення його права на захист.

Різні погляди підтверджують складність цієї проблеми. Головне, щоб поряд з доказами досліджувалися психологічні особливості розгляду кримінальних справ у суді.

Аналіз стадій судового процесу показує, що правосуддя значно більше, ніж інші види діяльності, виступає як сфера спілкування між людьми. Воно пов'язане з низкою соціально-психологічних явищ, наприклад, ефективністю діяльності суду, особливостями оціночних думок в суді, сприйняттям і розумінням судом учасників судового процесу, авторитетністю, соціально-психологічною вагою адвоката, свідків тощо.

Психологічні особливості розгляду кримінальних справ в суді полягають також в тому, що опосередковане пізнання фактів тут займає більше місця, ніж в діяльності слідчого. Це визначається ще більшим віддаленням суду у часі від вчинення злочину, особливими процесуальними умовами його діяльності.

Тому постає необхідність здійснювати відповідні заходи щодо "всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи" (Кримінально-процесуальний кодекс України, 1995, ст. 22).

Суттєва різниця є і в щільності інформації, яка надходить до слідчого і до суду. У суді весь процес надходження інформації чітко сконцентрований.

Тому в судовому процесі в один і той же час необхідно сприйняти факти і джерела фактів, порівняти факти із загальною розумовою моделлю, а також внутрішньо підготуватися до майбутньої конструктивної діяльності — винесення вироку.

Тому застосування психологічних знань сприяє правильному вирішенню завдань встановлення істини і перевиховання осіб, які вчинили злочин. Психологічні знання в судовій діяльності застосовуються по-різному, і передусім безпосередньо суддями, забезпечуючи правильну діагностику особистості, індивідуальний підхід до людини, вибір і застосування найвідповідніших ситуаціям тактичних прийомів і рішень.

Але не у всіх випадках судді можуть використати дані і методи сьогоденної психологічної науки. Це пов'язане із складністю психологічної діагностики, а відтак з необхідністю призначення судово-психологічної експертизи, в процесі якої експерт-психолог, використовуючи свої спеціальні знання і методи, отримує нові факти, необхідні для встановлення об'єктивної істини у справі. Висновок експерта-психолога, як і будь-якого іншого експерта, не має заздалегідь вирішального значення для суду і не може, зокрема, розв'язувати питання про вірогідність показань осіб, які допитують.

Предметом психологічної експертизи є не встановлення вірогідності показань звинувачуваних, підсудних, свідків і потерпілих, це входить в компетенцію суду, а з'ясування можливостей особи, яку допитують через індивідуальні особливості психічних процесів адекватно

сприйняти, зберегти в пам'яті і відтворити відомості про факти, які потрібно доказувати.

У багатьох осіб, яких допитують, помічено зниження порогу збудженості нервової системи, послаблення в ній процесів гальмування і перевага процесів збудження, неадекватності і дезінтегрованості реакцій організму на дію різних зовнішніх факторів, підвищеного або зниженого інтересу до подій життя, прагнення до особистої участі в них або відчуження, переоцінка або недооцінка своїх сил, прав і можливостей. Все це часто має місце на тлі підвищеної емоційності й афектності.

Звичайно, що без участі психолога суд не в змозі визначити, наскільки позначилися ті чи інші вікові та психологічні особливості на діяльності підсудного.

В галузі теорії і практики судово-психологічної експертизи є питання, які розкривають закономірності формування показань, пов'язаних з індивідуальними особливостями органів чуття і особистості, з визначенням стану, в якому знаходилася особа в момент здійснення злочину, а також з об'єктивним відтворенням факту здійснення злочину і правильною його кваліфікацією.

До компетенції експерта-психолога відноситься визначення афектних станів, які є або пом'якшуючими відповідальність обставинами, або зумовлюють іншу кваліфікацію окремих складів злочину. Дослідження інтенсивності, тривалості і механізму афектного стану методами судово-психологічної експертизи забезпечують наукову обґрунтованість і вірогідність висновків судді.

До компетенції судово-психологічної експертизи відноситься дослідження і таких станів, які зумовили особливий характер поведінки людини в момент здійснення злочину: афект, стан перевтоми, сильний страх, велике горе, депресія тощо.

Зокрема, у судді можуть виникнути сумніви щодо рівня розумового розвитку людини і в тому, чи зможе він усвідомлювати значення своїх дій, наприклад, у зв'язку з затримкою психологічного розвитку доросла людина за своїм психофізичним розвитком може відповідати рівню 10-річної дитини. Це може бути наслідком як психопатичних явищ, так і під впливом зовнішніх факторів.

Суди при наявності даних, що свідчать про розумову відсталість підсудного, для з'ясування обставин, які можуть вплинути на ступінь і характер відповідальності, повинні призначати судово-психологічну експертизу.

Доцільно залучати психолога також для оцінки психічної незрілості олігофренів, педагогічної занедбаності у психопатичних особистостей та неадекватної поведінки підсудних з ознаками психічної аномальності.

Недостатня активність судів в притягненні психологів для судово-психологічної експертизи в останні роки пояснюється обмеженими фінансовими можливостями.

Як показує аналіз, найчастіше судово-психологічні експертизи призначалися при розслідуванні злочинів проти життя і здоров'я особистості.

Нагальна необхідність у допомозі експерта-психолога виникає при розгляді таких небезпечних злочинів, як вбивства, зґвалтування. Судово-психологічна експертиза та інші дослідження психологічних особливостей учасників судового розгляду кримінальних справ мають глибше досліджувати психічні властивості і стани підсудного.